

Tykus vanduo: įvaizdžio simbolika lietuvių ir slavų paremijose

GIEDRĖ BUFIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Straipsnyje gilinamasi į *tykaus vandens* įvaizdžio kilmę ir sklaidą, semantiką, skirtingų konotacijų raidą. Struktūrinės–semantinės analizės metodu tiriamos patarlės (lietuvių, lenkų, rusų, lotynų kalbomis), priklausančios antikos laikus siekiančiam globaliam tipui. Antroje straipsnio dalyje nagrinėjami du tekstai, kaip spėjama, atstovaujantys archajiškai poetinei sintaksinio paralelizmo struktūrai, kurioje [*tykus*] *vanduo* gretinamas su [*žema*] *žole*; tai XX a. pradžioje užrašytas lietuvių užkalbėjimas ir populiarus, iki šiol vartojamas rusų priežodis. Apibrėžiant tiriamojo įvaizdžio simboliką, stengtasi išryškinti skirtumus lietuvių ir rusų (slavų) kalbose bei nustatyti tiems skirtumams įtakos turėjusias raidos aplinkybes.

RAKTAŽODŽIAI: vanduo, paremija, užkalbėjimas, globalus tipas, konotacijų raida, metafora, simbolis.

ĮVADAS

Vandens, vieno iš keturių pirmapradžių elementų, suvokimas ir įprasminimas pasaulio tautų kultūrose, jo simbolika mituose ir ritualuose, tautosakoje, papročiuose – išskirtinai platus ir sudėtingas tyrimo objektas, tačiau kartu itin patrauklus. Nestokojęs mitologų ir folkloristų dėmesio XIX–XX amžiuje, jis toliau išlaiko stiprias pozicijas mokslinių interesų lauke¹. Vandeni tradiciniame pasaulėvaizdyje gaubia nelengvai nustatomais ryšiais susijusių prasmų ir konotacijų tinklas: vandens simbolio polivalentiškumas šiandien nekelia abejonių, tai aksioma. Kaip ir teiginys apie mituose bei tautosakoje figūruojančius įvairius vandens pavidalus, kurie nevienodai suvokiami ir įprasminami, skirtingai vertinami (kartais – diametriškai priešingai). Pavyzdžiui, liaudies dainose – tai pirmiausia veiksmo erdvę apibrėžiantys vandens telkiniai ir poetizuoti jų sinonimai (jūra, upė, šaltinis, bala, *jūrės marios*, *dunojus* / *dunojėlis* ir kt.), taip pat lietus, rasa (Laurinkienė 1990: 44–45; Stundžienė 1999:

1 Juriiaus Lotmano nuomone, elementariōs išraiškos simboliai turi didesnę prasmę kultūroje negu sudėtingi; būtent „paprasti“ simboliai sudaro simbolinį kultūros branduolį (Lotman 2004b: 257).

86–91). Mituose, pasakose skiriami kitokie vandens pavidalai: dangaus ir požemio, tekantis ir stovintis, gėlas ir sūrus, gyvasis ir negyvasis vanduo (Būgienė 1999: 13). Buvo tikima, kad kaip tik pavidas lemia vienokias ar kitokias vandens ypatybes; tų ypatybių suma, savo ruožtu, sąlygojo simbolinį vandens statusą mitopoetiniame pasaulėvaizdyje ir atitinkamą vertinimą². Paremijos išsiskiria iš kitų tautosakos žanrų tik joms būdingais originaliais vandens įvaizdžiais, neretai keliančiais šypseną: *drumstas* (ir tyčia drumsčiamas!) *vanduo*, *lašas po lašo lašantis* ar *nuo žąsies riedantis vanduo*, *karštas* ir (ypač) *šaltas vanduo*, *rėčiu semiamas / rėtyje nešamas vanduo*, *devintas vanduo nuo kisieliaus* ir t. t. Greta išvardytų populiariausių yra mažiau žinomų, o kai kam gal ir visai negirdėtų. Vienas jų – *tykus vanduo*, kuriam skirtas šis straipsnis³.

Iš pradžių pasiaiškinkime, kaip reikėtų įvaizdį suprasti, t. y. koks tai vanduo, kuo jis ypatingas. Atsakymą į šį klausimą nesunkiai rasime paremijose, kurių vaizdo branduolį sudaro tiriamasis įvaizdis. Štai vienės lietuvių patarlės keli variantai:

- Tykus vanduo krantus plėšia* LMD I 257(404);
Tylus vanduo stačius krantus skalauja LTR 5200(501);
Lėtas vanduo krantus graužia LMD I 700(143);
Ramus vanduo pakrantes išneša LTR 218(1073/57).

Jais pasiremiami galime teigti, kad tai tyliai, lėtai, ramiai tekantis (upės) vanduo. Iš pateiktų variantų matyti, jog vanduo apibūdinamas keliais sinoniminiais epitetais.

.....

- 2 Pavyzdžiui, baltų mitinio pasaulio erdviniame modelyje požemio sferos chtoniškasis vanduo buvo siejamas su grėsme ir pavojais, baime, net mirtimi, tuo tarpu dangaus sferai priskiriamas tyras tekantis vanduo (taip pat lietus, rasa) pasižymėjo priešingomis maginėmis savybėmis – buvo tikima, kad jis teikia sveikatos, grožio, vaisingumo, užtikrina visokeriopą apsaugą; dar kitaip suvokiamas „žemiškosios“ plotmės vanduo – kaip gamtinė realija, reikšminga kasdieniui ūkinei žmogaus veiklai (Būgienė 1999: 77–78).
- 3 Tema aktuali, nes lietuvių paremiologijoje vandens įvaizdžiai specialiai netirti, apie juos nebent užsimenama kitos tematikos darbuose. Pavyzdžiui, profesorius Kazys Grigas monografijoje *Lietuvių patarlės* (1976), nagrinėdamas tarptautinio tipo *Laukas akylas*, *miškas ausylas* struktūrinį modelį ir semantiką, išsamiai aptaria meninį vaizdą formuojančias realijas. Lietuviai tautinėje versijoje išlaikė *lauką*, *mišką* – pačias seniausias, siekiančias antikos laikus realijas, kurias mini dar keliasdešimt Europos tautų. Suomiai ir estai patarlės tekste vartoja *toli matančių jūrą*, *regintį ežerą* ar tiesiog *vandenį*; K. Grigo nuomone, tai specifiniai regioniniai pradai – pajūryje ar ežeringame krašte gyvenančios tautos tradicinį *regintį lauką* pakeitė į ką tik minėtus vandens įvaizdžius, nes taip pakoreguotas patarlės tekstas, matyt, atrodė labiau motyvuotas (Grigas 1976: 105–154, ypač 139–140, 142).

Dar minėtinas Rainerio Eckerto straipsnis apie diachroninius frazeologijos tyrimus, etimologijos problemas, kuriame keletas puslapių skirta rusų priežodžiams (jie gerai žinomi ir lietuviams) – *как с гуся вода* 'kaip nuo žąsies vanduo', *чужая слеза – вода* 'svetimos ašaros – vanduo', *как в воду глядел / смотрел* 'kaip į vandenį žiūrėjo', *вилами по воде писано* 'šakėmis ant vandens rašyta' ir pan. Su kalbininkui įprastu kruopštumu autorius pateikia preciziškai surankiotų posakių tekstų, jų interpretacijų, netikėtai įžvalgių sugretinimų, galinčių tapti išeities tašku lyginamiesiems ir kitiems tyrimams (Eckert 1989: 16–21).

Pagrindiniu, patekusių į straipsnio pavadinimą, pasirinktas *tykus*. Tokį sprendimą lėmė dvi priežastys. Pirmiausia, šis slavizmas, atkeliavęs į lietuvių kalbą labai seniai, dar iki X amžiaus, ir įsiteisinęs joje kaip savas žodis (Zinkevičius 1987: 75, 249; Sabaliauskas 1990: 252), yra užfiksuotas ankstyviausiuose paremijų užrašymuose Jokūbo Brodovskio žodyne (rankraštis datuojamas XVIII a., išleistas 2009 m.⁴). Be to, *tykus* yra tikslus atliepinys atitinkamiems slavų kalbų žodžiams, o tai paranku lyginant giminingas lietuvių ir slavų paremijas.

Gilinantį į tiriamojo įvaizdžio simboliką, neišvengiamai reikėjo paliesti ir jo ištakas, sklaidą, konotacijų formavimąsi. Pradėti tikslinga nuo žinomos ir palyginti lengvai prieinamos medžiagos – globalaus, visoje Europoje išplitusio tipo⁵, kuriam lietuvių kalboje atstovauja dvi sinoniminės patarlės: jau minėtoji *Tykus vanduo krantus plėšia* ir jai labai artima *Vanduo tykus, ale gilus* SLT: 167. Tolesniam tyrimui reikalingi lietuvių patarlių tekstai surinkti iš Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių patarlių ir priežodžių sisteminės kartotekos bei įvairių spausdintų šaltinių. Slavų patarlės rinktos iš spausdintų šaltinių. Naudingiausias pasirodė kapitalinis lenkų patarlių ir priežodžių sąvadas (Ad-Krz), kurio 3-iojo tomo 729 puslapyje pateikta patarlė *Cicha woda brzegi rwie* daugiau kaip septyniasdešimt variantų, sugrupuotų versijomis ir atspindinčių patarlės raidą nuo XVII a. pradžios iki XX a. vidurio. Rusų patarlių tekstų ir ypač vertingų simbolikos tyrimui jų interpretacijų rasta Valerijaus Mokijenkos monografijoje apie rusų frazeologijos istoriją ir etimologiją (Мокиенко 1986). Antikiniai tekstai lotynų kalba cituoti iš Karlo Wanderio penkiatomio vokiečių patarlių ir priežodžių sąvado (Wand) ir Samuelio Singerio vidurinių amžių patarlių rinkinio (Sing); remtasi ir pastarojo autoriaus samprotavimais apie tiriamojo įvaizdžio kilmę. Paminėti, žinoma, tik svarbiausieji.

DVI SINONIMINĖS PATARLĖS

Kaip buvo užsiminta, lietuvių kalboje nuo seno žinomos dvi labai panašios – tiek idėja, tiek poetine jos raiška – patarlės, į kurių meninius vaizdus pateko mus dominantis *tykus vanduo*⁶. Abi pasižymi elementaria loginio teigimo struktūra, gana tiesmukai perteikiančia mintį. Pirmosios patarlės variantai nedaug nutolę nuo

4 Jokūbas Brodovskis. *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum*, 3 t., parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.

5 Vengrų paremiologas Gyula Paczoly'us sudarė ir 1997 m. išleido tarptautinį lyginamąjį Europos patarlių (55 tautų kalbomis) rinkinį, kuriame aprašė 106 tipus; aptariamoji patarlė Nr. 78 *Still waters are / run deep / deepest or have a deep bottom* turi atitikmenų 38-iose kalbose (EP: 373–376).

6 Straipsnyje remiamasi lietuvių paremiologijoje susiklosčiusia patarlės tipo samprata: svarbiausias komponentas, formuojantis patarlę kaip autonomišką vienetą ir leidžiantis ją išskirti iš kitų patarlių, yra meninio vaizdo branduolys (Grigas 1987: 10–11). Globalūs tipai, jungiantys keliasdešimties tautų patarles, paprastai suprantami plačiau (Lauhakangas 2001: 62–77).

pagrindinės versijos (*Tykus vanduo krantus plėšia*); kiek labiau įvairuoja leksinė sudėtis, o sintaksinė konstrukcija išlaikyta stabiliai:

Tykus vanduo krantus graužia LMD I 881(303);
Cykus vanduo giliai kraštus griaua LTR 2706(123);
Tykus vanduo labiau krantus griaua LTR 4128(83);
Ramūs vandenys visuomet kraštus rauna KrvŠ 269.

Kas labiausiai patraukia dėmesį pirmą kartą perskaičius cituotus (taip pat ir pristatytus įvade) tekstus? Vargu ar vientisinis sakiny su įprasta žodžių tvarka, neryški aliteracija. Šiai patarlei išskirtinumo teikia paradokso blykstelėjimas: juk iš tylaus, ramaus mažiausiai tikimės tokių veiksmų kaip *plėšti, graužti, griauti, rauti*.

Antroji patarlė – dar lakoniškesnis vientisinis sakiny: *Tykus vanduo gilus* SLT: 159; *Ramus vanduo gilus* LTR 3533(733); *Ramaus vandens gilus dugnas* LTR 3533(732). Dalis variantų turi jungtuku paryškintą dviejų priešinamų sąvokų kontrastą; taip išgaunamas didesnis kategoriškumas, patarlės tiesa tampa svaresnė, neginčijama:

Vanduo tykus, ale gilus LMD I 733(678);
Vanduo tylus, ale gilus MžŽ: 274;
Vanduo tylus, bet gilus LTR 701(307).

Pradėjome nuo tiramųjų patarlių formos neatsitiktinai. Būdingiausi paviršinės struktūros bruožai akivaizdūs, nesunkiai aprašomi. Kadangi patarlės dažnai esti poli-semantiškos, kaip tik du aptartieji lygmenys – leksinis ir sintaksinis – paremiologų yra laikomi pastoviaisiais, atliekančiais svarbiausią meninių vaizdų ir nemeninių teiginių kodavimo vaidmenį (Grigas 1987: 25, 2000: 8–9). Nuo apsibrėžto pastovaus pagrindo bandykime žengti toliau, į kupiną neaiškumų semantikos sritį. Taigi kaip turėtume suprasti analizuojamas patarles, ką iš tikrųjų norima jomis pasakyti? Kada dera vartoti? Bepigu būtų nugirsti jas pokalbyje – tada šie klausimai nekiltų. Bet mūsų atvejis keblesnis. Turime tik užrašytus tekstus ir kol kas vien jais galime kliautis. Netikėtas nusivylimas: tautosakos rinkėjai prie jų nepaliko jokios papildomos informacijos – pastabų, paaiškinimų, kurie bent nukreiptų svarstymą teisinga linkme. J. Brodovskio žodyne patarlės dažnai aiškinamos kitomis panašios semantikos patarlėmis; tai ekonomišką ir visai neblogą būdą. Deja, prie tiriamųjų tekstų įdėti tik jų vertimai į vokiečių kalbą⁷. J. Brodovskio žodyno rankraštis tapo šaltiniu, iš kurio patarlės su *tykaus vandens* įvaizdžiu pasklido XIX amžiuje spausdintuose leidiniuose⁸ ir Lietuvių moks-

7 *Still Waßer ist tieff* SLT: 158; *Stille Waßer haben tieffe Gründe* SLT: 166.

8 Augustas Schleicheris, rengdamas lietuvišką chrestomatiją (*Litauisches Lesebuch und Glossar*, Prag: Calve, 1857), naudojo J. Brodovskio žodyno rankraščiu: nustatyta, kad iš jo persirašė ir su

lo draugijos rankraštiniuose rinkiniuose – Lauryno Ivinskio, Antano Baranausko, Kazimiero Maciaus ir kitų. Galbūt XVIII–XIX a. jos buvo populiarios, visiems suprantamos ir be paaiškinimų, o gal priešingai – liko be komentarų, nes nežinota tikslios reikšmės; bet tokiais atvejais paprastai pažymima, kad posakis neaiškus, nežinomas. Šiame tyrimo taške galime konstatuoti, kad griauantis krantus *tykus vanduo* – poetiška patarlės vaizdo metafora, o ką ji simbolizuoja, padės nustatyti moksliniai metodai. Patarlės antropocentriškos. Jos gali vaizduoti gyvūnus, augalus, įvairius daiktus, negyvosios gamtos objektus ir reiškinius, bet iš tikrųjų visada kalba tik apie žmogų ir jo santykį su pasauliu (Крикманн 2001: 42; Mieder 2004: 8; Grigas 2001: 115; Buftenė 2000: 174–177). Remdamiesi šia prielaida, galime spėti, kad tiriamųjų patarlių idėja nukreipta į žmogų, t. y. jos apibūdina išoriškai tylų ir ramų žmogų, kuris kartais netikėtai „išgriauna krantus“. Semiotinę tekstų analizę paremiologijoje išstobulino, pasiekdamas išties įspūdingų rezultatų, Arvo Krikmanas⁹, tačiau tai nėra panacėja tiriant patarlių vaizdus, ypač – jų simboliką. Negalima nuvertinti įprasto diachroninio metodo, kurio šalininkai į tradicines paremijas žvelgia kaip į gyvą organizmą, jas laiko kultūros istorijos duomenų šaltiniu; gilindamiesi į posakio semantiką, jie stengiasi aprėpti kuo daugiau tautinių ir tarptautinių variantų, lyginti tekstų pažinimą lengvinančią informaciją bei nustatyti įvairioms etninėms kultūroms būdingas tradicijas, aprašyti poetinę paremių raišką (Grigas 2001: 118; 1976). Kadangi tiriamo visoje Europoje išplitusį tipą, privalu apžvelgti ir tarptautinius jo variantus, ieškoti vaizdo komponentų, reikšmę aiškinančių komentarų, kurie padėtų atskleisti tekste užkoduotą turinį. Pirmiausia palyginkime keletą kaimyninių slavų tautų variantų. Juos, atrinkęs iš patikimų šaltinių, savo rinkinyje paskelbė G. Paczolay’us (EP: 373–376):

.....
 nedideliais redakciniais taisymais chrestomatijoje paskelbė apie penkis šimtus posakių; Mykolas Miežinis, savo ruožtu, didelę dalį šių posakių pavartojo kaip iliustracinę frazeologinę medžiagą rengdamas *Lietuviškai-latviškai-lenkiškai-rusišką žodyną* (1894); vėliau kiti autoriai šaltiniu nurodydavo A. Schleicherį arba M. Miežinį, neminėdami J. Brodovskio žodyno, kuris buvo seniausias, pirminis šaltinis (Lebedys 1956: 38–39).

- 9 Tarptautinei paremiologijai reikšmingi XX a. paskutiniaisiais dešimtmečiais paskelbti du A. Krikmano straipsniai apie patarlių semantikos tyrimo problemas, kuriuose jis pristatė patarlių prasmų dekodavimo metodą. Minėtina ir solidi studija apie įvairias metaforų teorijas ir jų taikymą patarlių tyrimuose, pirmą kartą paskelbta *Tautosakos darbuose* (Крикманн 2001). Vėliau K. Krikmannas intensyviai tyrė Didžiosios būties grandinės metaforas, jų svarbą patarlių semantikoje, suformulavo keturias bendriausias taisykles apie patarlių žodžius ir jų reikšmių santykius. Įspūdingos apimties straipsnyje šia tema tarp cituojamų daugiau kaip penkių šimtų posakių yra ir mūsų tiriamasis tipas: *Still waters are ~ run deep (~ have a deep bottom)* EP 78; A. Krikmannas siūlo jį interpretuoti pagal antrąją taisyklę – jeigu patarlėje minimi tik augalai, gyvūnai, gamtos objektai ar reiškiniai, taip pat žmogiškajai sferai nepriskiriami veiksmai, santykiai ir patarlė skamba prasmingai tiesiogine reikšme, visą patarlės tekstą reikia rekonceptualizuoti (perkelti) į žmogiškąją sferą (Krikmann 2009: 260–261).

rusų – *Тихая вода берег(а) подмывает (и плотины рвет); Тихие воды глубоки;*
 baltarusių – *Ціхая вада беразі мые / подмывае / рве / разрывае; Ціхія воды глыбокі;*
 ukrainiečių – *Тиха вода греблю / греблю / береги рве; Тиха вода глибока;*
 lenkų – *Cicha woda brzegi podmywa / rwie / podrywa / podbiera;*
 čekų – *Tichá voda břehy ryje / bere / mele; Tichá voda byvá hluboka.*

Stebina cituojamų tekstų panašumas: sintaksinė struktūra identiška, iš esmės sutampa ir kiti lygmenys – leksinis, morfologinis, fonetinis. Atkreiptinas dėmesys į žodžių tvarką, ypač į paskutinius variantų tekstų žodžius; jiems tenka loginis kirtis ir didžiausias semantinis krūvis. Nauja detalė rusų patarlės vaizde *плотины рвет* ‘užtvankas griaua’ apibūdina nepaprastą vandens jėgą (plg. panašią detalę lenkiškame tekste: *Cicha woda mosty rwie* Ad-Krz III: 729 ‘Tykus vanduo tiltus ardo’), kartu ryškumo, aštrumo suteikdama paradoksui. Toliau apžvelgsime dar penkis variantus Vakarų Europos tautų kalbomis (EP: 374–375):

vokiečių – *Stilles Wasser wäscht die Ufer aus; Stille Wasser sind tief (or haben tiefe Gründe);*
 anglų – *Still waters run deep;*
 olandų – *Stille waters (hebben) diepe gronden;*
 danų – *Det stille vand har den dybe grund;*
 švedų – *Stilla vetten har djup grund (deep bottom).*

Konstatuojame tą pačią situaciją: tekstai nuosekliai sutampa, visi jų lygmenys. Net jei nemokame kalbų, aiškiai matome fonetinį giminiškų žodžių panašumą (visos penkios kalbos, iš kurių paimti pavyzdžiai, priklauso germanų kalbų šakai, vienai gausiausių šiandien tarp kitų indoeuropiečių šeimos kalbų).

Tiek lietuvių, tiek kitų tautų kalbose aptariamos patarlės varijuoja nežymiai, jų vaizdo struktūros pokyčiai menki, papildomos detalės semantiškai nereikšmingos, tad turiniui atskleisti komentarai būtini. Vieną pateikia rusų paremiologas Vlasas Žukovas:

Тихий скрытый человек способен на глубокие чувства, решительные поступки (Жук 454) ‘Tylus santūrus žmogus išgyvena gilius jausmus, gali pasielgti ryžtingai’.

Panašų reikšmės aiškinimą, tik labiau išplėtotą, su nuoroda į kitą panašios semantikos patarlę randame dviejų autorių – Ronaldo Ridouto ir Cliffordo Wittingo – parengtame ir išleistame anglišku posakių žodyne:

The fact that a man says little does not mean that he does not think profoundly, whilst those who talk the most have no depth of feeling. We find the same theme in such other

proverbs as EMPTY VESSELS MAKE THE MOST SOUND (RW 150) 'Jei žmogus mažai kalba, tai nereiškia, kad jis nesugeba išmintingai protauti; kaip tik daug kalbantiems paprastai yra nebūdingi gilūs jausmai. Tą pačią temą atskleidžia ir kitos patarlės, pavyzdžiui, *Tušti indai garsiai skamba*'.

Pagaliau dar pora gana iškalbingų komentarų iš Amerikos žemyno. Kaip žinoma, amerikiečių paremių masyve didelę dalį sudaro imigrantų iš Europos atsivežti, prigiję ir tolesnę sklaidą įgiję posakiai (Mieder 2004: 100–101). Tad amerikiečio paremiologo Sw. Anando Prahlado monografijoje apie afroamerikiečių patarles ir jų kontekstą pateikti dviejų vyresnio amžiaus informantų paaiškinimai liudija ne tik patarlės *Still waters run deep* teksto, bet ir reikšmės stabilumą:

Silent person is a deep thinker. Therefore don't play that person for a fool 'Tylus žmogus yra gilus mąstytojas, taigi nebandykite jo apkvailinti';

Don't underestimate people who are quiet. They may be very profound and intense people 'Nenuvertinkite ramių žmonių; jie gali būti labai išmintingi ir ryžtingi' (abu iš Prahlad 1996: 256).

Apibendrinkime surastus aiškinimus ir komentarus. Jais pasiremdami tiriamųjų patarlių idėją galime nusakyti taip: santūrus, išoriškai ramus žmogus dažnai yra išmintingas, slepia gilius jausmus (*Tykus vanduo gilus*); susiklosčius tam tikroms aplinkybėms toks žmogus gali pasielgti ryžtingai (*Tykus vanduo krantus plėšia*). Belieka pasigėrėti išvalgiu pastebėjimu ir patarlių taiklumu. Vandens ambivalentiškumas (taiki, net gydanti substancija ir kartu chaotiška, visa griauanti jėga) vykusiai perkeltas į socialinę sritį, pritaikytas žmogaus charakteriui. Vos trys keturi reikšminiai žodžiai sukuria ryškų vaizdą ir juo perteikia ekspresyvų vertinimą¹⁰!

Globalaus tipo populiarumas visoje Europoje rodo jo ilgaamžiškumą, o nuoseklus tekstų sutapimas – genetinį jų ryšį. S. Singerio nuomone, patarlės su *tykaus vandens* įvaizdžio dominante turi literatūrinį šaltinį; impulsą joms rastis bus davusi Katono (Marcus Portius Cato, 234–149 m. pr. Kr.) eleginio disticho eilutė: *Quod placidum est flumen, forsān latet altius unda* Sing I 54. Romėnų poetas kalba apie gilesnius vandenį (*altius unda*) slepiančią ramią upę (*placidum flumen*); tad patarlių

10 Emocinis potencialas – tik viena patarlių dimensija, tačiau, kaip teigia Richardas P. Honeckas, verta atskiro aptarimo. Jausmus gali kelti bet kuris lygmuo – leksinės žodžių reikšmės, tiesioginė ir perkeltinė viso posakio reikšmė, pragmatinis lygmuo, bet paprastai „skamba jungtinis koncertas“; universalūs pozityvūs jausmai užplūsta išgirdus teigiamus idealus propaguojančias patarles (kai kurios jų yra estetiškos vien dėl turinio), bet tokios, kurios idealus išklubina ar net griaua, yra dar efektingesnės; svarbu, žinoma, kad perkeltinė patarlės reikšmė kuo labiau atitiktų propaguojamą idealą (Honeck 1997: 254–256).

vaizdus formuojantis *tykus vanduo* ilgainiui bus susidaręs iš pirminio *placidum flumen*. Turėdami šį faktą, galime patikslinti chronologinę ribą: tiriamosios patarlės siekia antikos laikus, o jų amžius – pora, o gal ir daugiau tūkstantmečių. Tokį ilgą ir sėkmingą gyvavimą joms užtikrino universalus, visai žmonijai bendras turinys, aiškiai parodantis stiprius etinius ir intelektualius ryšius tarp Europos tautų (Mieder 2004: 110). Žinoma, labai svarbi ir patarlių forma, kurios sintaksinis bei fonetinis reguliarumas ne tik palengvina įsiminimą, bet ir puikiai išryškina semantiką, padeda suvokti mintį; patarlių formos gludinimas per ilgus amžius yra tarsi muzikos kūrinio repetavimas (*quasi-musical repetition* – Hernandi, Steen 2003: 190).

SKIRTINGŲ KONOTACIJŲ RAIDA: TREČIOJI PATARLĖ

Išsiaiškintas tiriamųjų patarlių turinys, suformuluota idėja¹¹. Bent apytikriai nujaučiame, kokias situacijas galime vaizdingai jomis apibendrinti: santūrūs, ramūs žmonės nėra didelė retenybė, atsiras progų juos pagirti už išmintį ir supratingumą. Būtent pagirti: nors patarlių tekstas neutralus, tačiau turinyje akcentuojami teigiamai vertinami visuomenėje, pageidaujami charakterio bruožai. Tiesa, G. Paczolay'aus Europos patarlių rinkinyje yra ir priešingos reikšmės lotyniškas tekstas *Non credas undam placidam non esse profundam* EP: 373, įsakmiu tonu perspėjantis nepasitikėti (*non credas*) ramiu vandeniu (*undam placidam*), jis nesąs gilus (*non esse profundam*). Ši išlyga nesugriauna po kruopelytę lipdyto samprotavimo: prieštaringo turinio patarlės jokia naujiena. Visokių tylenių pasitaiko gyvenime, ne tik išmintingų, retkarčiais pravartus ir priešingos reikšmės posakis¹². Bet atidžiau pasižvalgčius po

11 Patarlių idėjos, sako R. P. Honeckas, žymi momentus, kuriuos žmonės nori išskirti ir įsiminti. Tiek visuomenė, tiek individai turi daugybę būdų tai padaryti. Asmeniškai galime užsirašyti, saugoti atminimo dovanas, suvenyrus, visuomenė turi ritualų ir ceremonijų, stato paminklus, švenčia metines ir t. t. Patarlių kūrimą ir vartojimą lemia mintys apie tobulumą, stabilią pasaulio tvarką. Bendruomenės nariai kaupia žinias, kurios automatizuojamos ir pavirsta taisyklėmis; kartu su visomis kitomis individo žiniomis yra integruojamos į ilgalaikę atmintį. Tad kiekvieno posakio pradžia – staiga užgimusi mintis, kuri kaip maskarado drabužius apsivelka lingvistinę formą ir paskui susiejama su tam tikrais realiais ar potencialiais įvykiais, reiškiniais (Honeck 1997: 175, 248–249). Panašią mintį apie patarlių kūrimą, išsaugojimą ir vaidmenį bendruomenės gyvenime išsako J. Lotmanas: „Sakytinėse kultūrose *tekstams* – juridiniams, etiniams, religiniams, kaupiantiems mokslinius duomenis apie žemės ūkį, astronomiją ir pan. – priskiriama būtina superorganizacija, išreiškianti tam tikrą struktūrinę patarlės, aforizmo formą. Neįforminta išmintis neįmanoma, o tekstas suponuoja tam tikrą organizaciją“ (Lotman 2004a: 143).

12 Sakoma, kad egzistuoja prieštaringo turinio patarlės, nes pats gyvenimas kupinas prieštaravimų. Bet kurią situaciją kiekvienas žmogus vertina iš savo pozicijų. Nenuostabu, kad interesai dažnai susikerta, ypač tarp jaunimo ir vyresniosios kartos, bet visiems atvejams atsiras tinkamas tradicinis posakis. Kartais nelengva apsispręsti ir pačiam – „kuo greičiau šokti per griovį“ ar dar palūkėti; vienaip ar kitaip nutarsite (tai asmeniškai jūsų apsisprendimas), prisiminkite tinkamą patarlę: ji suteiks tvirtumo ir pasitikėjimo savimi (Hernandi, Steen 2003: 197–198).

kitus šaltinius, matyti, jog neigiama *tykaus vandens* konotacija nėra atsitiktinė. Pora įdomių pavyzdžių iš vidurinių amžių lotyniškų patarlių rinkinių cituoja K. Wanderis kapitaliniame vokiečių patarlių sąvade; akivaizdu, kad tai tos pačios patarlės variantai, kuriuose identiškai žodžiai išdėstyti kiek kita tvarka:

A cane muto et aqua silente tibi cave;

Cave tibi a silente aqua et muto cane (abu iš Wand IV 1813).

Greta pridursime trečią variantą (iš kito šaltinio), įrodantį, kad patarlė tikrai buvo populiari:

Cave tibi a cane muto et aqua silenti! Walth I: 296.

Juose vėlgi įsakmiu tonu liepiama saugotis (*cave*) tylaus vandens (*aqua silente*) ir bebalsio, t. y. nelojančio šuns (*cane muto*); pastarasis papildomas įvaizdis nepalieka abejonių apie gresiančius nemalonumus: visuotinai žinoma, kad lojančio šuns nėra ko bijoti, o štai nelojantis tikriausiai įkąs. Taip teigia ir gerai žinomos lietuvių patarlės: *Šuo, kuris daug loja, nekanda* LTt V: 234; *Tykus šuva pasalom kanda* LKŽ XVI: 324; *Ne to šunio bijok, kuris garsiai loja, tik to, kuris iš pasalų kanda* LTR 390(140/1860)¹³. Tylaus vandens ir nelojančio šuns sugretinimas patarlės vaizde leidžia mintyse prijungti tylintį žmogų ir tarp jų visų padėti lygybės ženklą: visų reikia saugotis, nes kelia vienodą pavojų. Jeigu dar neaišku, kokį pavojų, vėl skaitykime lietuvių patarles; nelojantis šuo kanda „pasalom“, „iš pasalų“, taigi ir tylintis žmogus gali taip pasielgti, jis nenuoširdus, klatingas. Panašią informaciją tiesmukai perteikia kita sinoniminė vidurinių amžių patarlė: *Aque non currenti et homini tacenti noli credere* Sing I: 54; jos vaizde gretinami netriukšmingai tekantis / stovintis vanduo (*aque non currenti*) ir tylintis žmogus (*homini tacenti*), jų abiejų primygtinai raginama saugotis – tai pabrėžiama ypatinga lotynų kalbos gramatine forma, vadinamuoju kategorišku draudimu (*noli credere*).

Apžvelgtieji lotyniški tekstai leidžia daryti išvadą, kad nuo pat tiriamojo tipo susidarymo pradėjo formuotis ir neigiama *tykaus vandens* įvaizdžio konotacija; ją reprezentuojančios sinoniminės patarlės lotynų kalba viduriniais amžiais, auksiniu patarlių klestėjimo laikotarpiu, buvo tvirtai įsigalėjusios (turėjo variantų, keliavo iš rinkinio į rinkinį).

Profesorius K. Grigas *Patarlių paralelėse* (1987), aprašydamas tiriamąjį tipą, komentaruose apie neigiamą konotaciją neužsimena; būdamas atsargus, jis, matyt, nesiryžo daryti kokių nors apibendrinimų, nes turėjo tik du ją iliustruojančius

.....
13 Dar vienas globalus tipas, plačiai vartojamas ne tik visoje Europoje (51 kalboje!), bet turintis atitikmenų ir arabų, persų, kinų, japonų kalba (EP: 44–48).

posakius lotynų ir lenkų kalbomis; jie kartu pateikti aprašo E versijoje (GrgPP: 510–511). G. Paczolay’us Europos patarlių rinkinyje neigiamą konotaciją pažymi tipo Nr. 78 aprašo pradžioje, kaip lygiavertę pagrindinei, išvardija ir kalbas, kuriose rado ją reprezentuojančių tekstų – tai romanų kalbų grupei priklausančios kalbos (prancūzų, italų, ispanų, katalonų, rumunų, portugalų ir kt.) bei lenkų kalba (EP: 373)¹⁴. K. Grigas ir G. Paczolay’us cituoja tą pačią patarlę iš lenkų patarlių ir priešodžių sąvado: *Milczącego człowieka i też cichej wody zawsze się strzeż, pókiś żyw, tak wynidziesz z szkody* Ad-Krz I: 383 ‘Tylinčio žmogaus ir taip pat tykaus vandens visada saugokis, kol gyvas, taip išvengsi bėdos’. Ji turi kelis variantus, ankstyviausias datuojamas 1521 m.; aiški paralelė su aptartais lotyniškais tekstais (įsakmus liepimas saugotis tylinčio žmogaus ir tykaus vandens) leidžia spėti, kad greičiausiai iš kurio nors jų ir išsiversta. Gerokai vėlesnis pavyzdys (1674 m.) jau gali būti ir pačių lenkų nusikaltas, nes sklandesnis, apvalytas nuo nereikalingų žodžių, ta pati informacija perteikta originaliu vaizdu: *Cicha woda powoli, ale szkodniej liże* Ad-Krz III: 729 ‘Tykus vanduo iš lėto, bet kenksmingai / nuostolingai laižo’; lenkų *lizac* turi antrą reikšmę ‘pataikauti, meilikauti’, kurią žinodami, galime pasigėrėti žodžių žaismu. Bėgant laikui nutinka dar įdomesnis dalykas. Neigiama konotacija taip išsigalėjo¹⁵, kad patarlė nutrūpėjo iki frazeologizmo. Pradedant XIX a. viduriu, tokių pavyzdžių lenkų patarlių ir priešodžių sąvade pateiktas visas pluoštas, jie išskirti į atskirą versiją: *To cicha woda; Cicha woda!; Znasz przysłowie o cichej wodzie* ir t. t. (visi Ad-Krz III: 729). Frazeologizmo susidarymas rodo aktyvią patarlės vartoseną ir išaugusį populiarumą¹⁶. Norint perspėti apie klastingą intrigantą ar tiesiog nenuoširdų, savanaudišką pašnekovą nebūtina sakyti visą tekstą. Jis gerai žinomas, nesunkiai atkuriamas mintyse, tad pakaks aliuzijos – vos poros atitinkama intonacija

.....

- 14 Greta minimos dviejų iškilų paremiologų pavardės gali kelti klaidingą įspūdį apie nevienodą jų darbų vertinimą. To jokiū būdu negalima daryti! Pirmiausia reikia atsižvelgti į skirtingą jų rinkinių pobūdį, ypač – apimtį: K. Grigas aprašė 611 tarptautinių tipų, G. Paczolay’us – 106; suprantama, kuo mažiau medžiagos, tuo geriau galima į ją įsigilinti. Be to, jų rinkinių pasirodymą skiria dešimtmetis (1987, 1997), per kurį audringai plėtojosi informacinės technologijos, lemtingai paveikusios paremiografijos ir paremiologijos raidą. Pagaliau negalima pamiršti ir tos aplinkybės, kad K. Grigas medžiagą rinko gūdžiu sovietmečiu, kai buvo labai ribojami bet kokie kontaktai su užsieniu, sunku buvo gauti naujesnės mokslinės literatūros. Tad abu kalbami rinkiniai paremiologų yra labai vertinami, laikomi ypač patikimais.
- 15 Naiviojoje liaudies psichologijoje neigiami bruožai ar ypatybės suvokiami kaip nukrypimas nuo normos, todėl reikalaujantys aktyvaus reagavimo: neigiama vertinamoji paremių reikšmė laikosi labai stabiliai (Jakaitienė 1988: 50–51; Вольф 1988: 54; Телия 1986: 27, 31, 37–38).
- 16 Nutrūpėję tekstai dar vadinami „nulinio laipsnio“ ar „nukapotomis“ formomis (angl. *zero-grade, truncated forms* – Carnes 1994: 469). Taip modeliuojamos paprastai tik populiaros patarlės, kurių tekstas gerai žinomas visiems pašnekovams: norint suvokti nutrūpėjusį variantą, būtina palyginti jį su standartiniu tekstu, kurį reikia žaibiškai atkurti mintyse (Cram 1994: 86). Sėkmingai atlikus tokią operaciją, nutrūpėjęs variantas, nors ir praradęs kai kurias meninio vaizdo detales, pasiekia didesnę vidinę įtampą, įgauna epigramiško raiškumo (Sauka 1970: 283).

ištartų žodžių, palydimų mimikos (pakelto antakio, mirkstelėjimo, iškalbingo akių pavartymo – kaip jau kam išeina).

G. Paczolay'us iš visų slavų tautų nurodė tik lenkus turint neigiamos konotacijos atvejį. Žinoma, mokslininko tikslas buvo parengti patarlių rinkinį, o ne gilintis iki begalybės į kiekvieną įvaizdį. Bet gilinantis vis dėlto kyla paremiologine intuicija pagrįstas įtarimas: jei ką tik aptartas frazeologizmas toks populiarus lenkų kalboje (iki pat XX a. vidurio, vėlesni pavyzdžiai į sąvadą jau nepateko), tai kaipgi jis nenukeliavo į jokią kitą giminingą kalbą? Tai būtų labai neįprasta. Ką apie tai sako slavų frazeologijos tyrėjai? V. Mokijenka, vienas rimčiausių šios srities autoritetų, nedvejodamas teigia, kad iš plačiai žinomos tarptautinės patarlės susidarę frazeologizmai, apibūdinantys „ramiu, nuolankiu apsimitantį žmogų, kuris iš tikrųjų gali padaryti bet ką blogo“; vartojami ir kitose slavų kalbose (Мокиенко 1986: 248), pateikia ir pavyzdžių: baltarusių *чыхі як вода*; ukrainiečių *тиха вода / тихий як глибока вода*; bulgarų *тиха вода*; serbų–kroatų *тиха (мирна) вода* (dar žr. Eckert 1989: 10). Tai lyg trūkstama dėlionės figūra, kuriai po ilgo derinimo pavyko rasti vietą. Bet atsakytas klausimas iškart kelia naują: kodėl klastingiems apsimitėliams taikomo frazeologizmo (t. y. nutrupėjusio tiriamųjų patarlių varianto) neturi lietuviai, kodėl neperėmė jo iš lenkų kaip daugelio kitų paremijų? Juk lenkų ir lietuvių kalbų kontaktai buvo itin artimi: dėl susiklosčiusių istorinių sąlygų lenkų kalba stipriai veikė Lietuvos dvarus ir mokyklas, visą viešąjį gyvenimą net kelis šimtmečius (Grigas 1987: 31; Zinkevičius 1988: 112–156, 1990: 13–23).

Pats laikas grįžti prie lietuviškų tekstų ir dar kartą atidžiai paieškoti su jų sklaida ir semantika susijusių faktų. Iš eilės peržiūrėjus visas paremijas su atraminiu žodžiu „vanduo“ Lietuvių patarlių ir priežodžių sisteminėje kartotekoje, pavyko rasti pora kontaminacinių variantų iš Lietuvių mokslo draugijos rinkinių:

Tykus vanduo krantus plėšia, tyka kiaulė giliai šaknį knisa LMD I 257(404);

Tykus vanduo krantus plėšia, tyli kiaulė giliai šaknį knisa LMD I 280(50)¹⁷.

Jie tikrai reikšmingi tyrimui. Iš dviejų posakių sudarytas kontaminacinis tekstas neabejotinai rodo tą pačią arba labai panašią abiejų posakių reikšmę: greta surašyti ir perteikdami tą pačią informaciją, jie dvigubai ją argumentuoja, sustiprina, daro įtaigesnę; netikėtas dviejų skirtingų vaizdų sugretinimas paryškina kiekvieną iš jų.

.....
17 Nors Lietuvių mokslo draugijos rinkiniai skirtingi ir tekstai nevisiškai sutampa, tačiau būtina pažymėti, kad juos užrašė tas pats asmuo – Vladas Natkevičius (1893–1945; teisininkas, diplomatas, jaunystėje dalyvavęs moksleivių aušrininkų veikloje, rinkęs tautosaką). Prie patarlės iš LMD I 280(50) nurodyta lokalizacija: Keturvalakiai (Vilkaviškio apsk.), užrašyta V. Parausvinio (slapyvardis). Kadangi V. Natkevičius kurį laiką yra gyvenęs Suvalkijoje, tikėkime, kad yra du tekstai, užrašyti skirtingose vietovėse.

Tyli kiaulė mums yra lyg tas siūlo galas, kurio laikydamiesi, tikėtina, prieisime kamuolį. Pasitikrinkime, ar sinoniminę patarlę mini J. Brodovskis, – taip, netgi aiškina jos reikšmę kitu posakiu (nesunku atspėti, koku):

Tyka (tylintiji) kiaulė didelę šaknį išknisa;

Pa. *Tykus vanduo – gilus* SLT: 327.

Kontaminaciniai tekstai ir pastarasis įrašas iš J. Brodovskio žodyno leidžia daryti išvadą, kad lietuvių kalboje tiriamosios patarlės ir joms sinoniminė (trečioji!) su *tylios kiaulės* įvaizdžiu buvo vartojamos tose pačiose situacijose. Iš karto norėtusi apibrėžti, kokiose, bet neskubėkime. Į tyrimą įtraukta trečioji patarlė labai populiarai ir šiandien¹⁸: vargu ar atsirastų lietuvis, jos negirdėjęs, negalintis paaiškinti reikšmės. Lietuvių patarlių ir priežodžių sisteminėje kartotekoje yra daugiau kaip du šimtai jos užrašymų¹⁹, o tai septynis kartus daugiau negu tiriamųjų patarlių su *tykaus vandens* įvaizdžiu²⁰. Pastudijavus pastabas ir komentarus matyti, kad nors šiandien *Tyli kiaulė gilią šaknį knisa* suvokiama kaip neigiamai konotuota, bet tai tik susidariusi vartojimo tradicija²¹; pats tekstas yra lankstus, puikiausiai tinka apibūdinti ir teigiamai situacijai, t. y. taikomas atkakliam, lėtai dirbančiam žmogui, kuris pasiekia geresnį rezultatą už skubančius ir šurmuliuojančius. Keletas rinkėjų užrašytų paaiškinimų iš kartotekos: „visuomet, kai tylus žmogus, jis padaro iš lėto, nesikarščiuodamas ir iš gilumos visus darbus“ (LTR 4017/92); „ramus dažnai laimi“ (LTR 6511/310); „lėtas žmogus dažnai būna lėto būdo, užsispyręs“ (LTR 4754/516). Kad būtų išlaikyta pusiausvyra, palyginkime ir kelis smerkiančius, įspėjančius apie klastą paaiškinimus: „iš tylaus žmogaus visko lauk“ (LTR 4540/129); „tylus, bet blogai daro“ (LTR 5838/1719); „taip pasakoma apie tą, kuris slapta veikia kito nenaudai“ (LTR 4663/343); „rėksnaus žmogaus nebijok, bijok spakaino“ (LTR 4160/327). Patarles laisvai vartojantys kaimo žmonės savo intenciją aiškiai išsako šiek tiek

18 Tikriausias to įrodymas – jos pagrindu kuriamos antipatarlės, pavyzdžiui: *Pigi kiaulė didelį runkelį knisa; Riebi kiaulė šaknies neišknis; Tylus santėchnikas gilią kanalizaciją išknisa* ir pan. (Zaikauskienė 2012: 256).

19 K. Grigas *Patarlių paralelėse* prie šios patarlės aprašo nurodo 122 variantus, o rengiamame spaudai *Lietuvių patarlių ir priežodžių sąvado* III tome variantų skaičius beveik padvigubėjęs – 218; taigi per tris pastaruosius dešimtmečius patarlės vartojimas išaugo labai ženkliai.

20 Kaip tik dėl šios priežasties *Lenkų–lietuvių kalbų žodyne* (1979) patarlė *Cicha woda brzegi rwie* išvers-ta ‘Rami kiaulė gilią šaknį knisa’ (65 p.); žodyno parengėja Valerija Vaitkevičiūtė, puikiai mokėdama abi kalbas – ir lietuvių, ir lenkų, sąmoningai pasirinko žinomesnę (sinoniminę) lietuvių patarlę.

21 Daugiausia prie to bus prisidėjęs *kiaulės / kiaulės akių* įvaizdis, tautosakoje alegoriškai įprasminantis tokius neigiamus bruožus kaip godumas, begėdiškumas, nedėkingumas, nevalyvumas, akiračio siaurumas (plg.: *Kiaulės akis turėdamas, visur įlįsi* LKŽ VII: 581; *Įleisk kiaulę į gryčią – ji ir ant stalo užlįps* LKŽ V: 689; *Kiaulė nuplauta grįš į puroą* LKŽ V: 690; *Išmanai, kiek kiaulė apie debesį* LKŽ V: 690; *Kad kiaulė ragus turėtų, visą svieta išbadytų* LKŽ V: 690; *Pajunko kaip kiaulė į žirnius* LKŽ XX: 737 ir t. t.).

pakoreguodami standartinį tekstą, pavyzdžiui: *Nebijok, tykioja kiaula vis gilasnį šaknį knisa* LTR 2207(128); raminantis, guodžiantis „nebijok“ pašnekovui tikrai padės nedviprasmiškai suvokti situaciją. O štai priešingos reikšmės pavyzdžiai: *Cyki kiaulė gilių duobę rausia* LTR 5853(238); *Cyki kiaulė gilių duobį kasa* LTR 4157(220); neigiamą konotaciją pabrėžia *gilios duobės* įvaizdis – dėl analogijos su viena populiariausių (442 var.) lietuvių paremių masyve biblinės kilmės patarle *Nekask duobės kitam – pats įkrisi* LPP I: 624–627.

Trečioji sinoniminė patarlė tarptautinė, nors ir ne tokia globali, kad būtų įtraukta į G. Paczoly'aus Europos patarlių rinkinį. Ji žinoma slavų tautoms – rusams, baltarusiams, lenkams, čekams (GrgPP: 292). Lenkų patarlių ir priežodžių sąvade *Ponura świnka głęboko w ziemi ryje* 'Lėta kiaulė giliai žemę rausia' ankstyviausias užrašymas – 1618 metai (Ad-Krz II: 492; daugmaž sutampa su pirmuoju lietuviškos versijos paminėjimu J. Brodovskio žodyne), atitinka ir semantika: „apie klastingus ir suktus žmones“ (Ad-Krz III: 492). Bet populiarumu ji nė iš tolo negali lygintis su lietuvių patarle – iš trylikos sąvade nurodytų variantų lenkų kalba nėra nė vieno, užrašyto XX amžiuje. Matyti, kad posakis aktyviai vartotas XVII ir XVIII amžiais, vėliau po truputį primirštas: lenkų kalboje jo raidos procesas vyko priešinga kryptimi negu lietuvių.

Istoriją apie *tylią kiaulę* beveik galėtume ir baigti, tik dar vienas argumentas, tvirtai remiantis lietuviškų kontaminacinių tekstų semantiką. K. Wanderis kapitalinio vokiečių patarlių leidinio IV tome *Stille Wasser haben tiefe Gründe* apraše pateikia atitikmenis iš keliolikos kalbų, o pavyzdžius anglų ir lenkų kalbomis papildomai aiškina sinoniminiais posakiais su *tylios kiaulės* įvaizdžiu. Lenkiško teksto nekartosime, o štai angliškas vertas atidaus žvilgsnio: *The still sow sucks up all the draught* Wand IV 1813 'Tyli kiaulė išgeria visas pamazgas' – atpažįstame „trečiąją“ patarlę, nors jos vaizdas kiek pakitęs (paprasciausiai jis atspindi kitokias gyvulių auginimo sąlygas – vienuose kraštuose kiaulės laisvai bastosi po kiemą ir laukus, knisa žemę ieškodamos maisto, o kituose – laikomos uždaruose tvartuose ir turi tenkintis, anot patarlės, pamazgomis). Anglų kalboje šis posakis vartojamas nuo XIII a. pradžios, taip teigia vienas patikimiausių šaltinių – Oksfordo anglų patarlių žodynas; ten randame ir paaiškinimą ("Spoken to Persons who look demurely, but are roguish" (Oxf: 774) 'Kalbant apie asmenis, kurie atrodo kuklūs, drovūs, bet yra sukti apgavikai') bei versiją lotynų kalba (*Sus taciturna vorat, dum garrula voce laborat* 'Tylioji kiaulė godžiai ryja, kol triukšmingoji žviegia'). Reziumuojame: trečioji sinoniminė *tylią kiaulę* mininti patarlė, itin išpopuliarėjusi lietuvių kalboje, sėkmingai gyvuojanti XXI amžiuje, tiek standartine, tiek antipatarlių forma, iš tikrųjų yra archajiška ir turinti senas vartojimo tradicijas Vakarų Europoje²².

22 Ji žinoma vokiečiams (*Stille Schweine wählen die grössten Wurzeln aus* Wand IV 452); kartu su emigrantais iš Europos nukeliavo į Amerikos žemyną ir pasklido ten: *The silent sow gets all the swill* DAP: 554 'Tylijai kiaulei atitenka visos pamazgos'.

Beveik identiška reikšme pasižymintys du tarptautiniai tipai lietuvių ir slavų kalbose nuėjo skirtingos raidos kelią. Slavų kalbose tvirtai įsigalėjo patarlė su *tykaus vandens* įvaizdžiu, kuri ilgainiui, stiprėjant neigiamai konotacijai, nutrupėjo iki frazeologizmo (nebuvo užmiršta ir kanoninė forma); tuo tarpu patarlė su *tylios kiaulės* įvaizdžiu liko „antrajame plane“. Lietuvių kalboje ji, priešingai, labai išpopuliarėjo nustelbdama *tykų vandenį* mininčias patarles ir trukdydama susidaryti neigiamai jų konotacijai, nes anksčiau visi aptariamieji posakiai buvo vartojami tokiose pačiose situacijose: liejant apmaudą ir pyktį dėl žmonių savanaudiško elgesio, klastingumo, lietuviams priimtinesnis, ekspresyvesnis atrodė posakis, kurio vaizdo centre puikavosi begėdiška ir apsucri kiaulė²³.

NUO UŽKALBĖJIMO IKI PRIEŽODŽIO

Lietuvių tautosakos rinktinės penktame tome (1968), užkalbėjimų skyriuje, įdėtas mūsų tyrimui aktualus tekstas: *Būk tykesnis už vandenį, žemesnis už žolę* LTt V: 904. Jis cituojamas iš suomių mokslininko Viljo Johannes Mansikkos parengto ir 1929 m. Helsinkyje išleisto lietuvių užkalbėjimų rinkinio *Litauische Zaubersprüche* (išspausdintas tarptautiniame folkloristų leidinyje *FF Communications*, No. 87). Tėra vienintelis variantas, nes V. J. Mansikka rinkinyje po vieną skelbė atrinktus tipiškiausius pavyzdžius (Grigas 1998: 290). Bet jų autentiškumu neabejojama: užrašyti paties profesoriaus ir jam talkinusio studento Alfonso Bielinio 1928 m. tam reikalui surengtoje mokslinėje kelionėje po Lietuvą. Kalbamąjį tekstą, užrašytą Kupiškio apylinkėje, Palėvenėje, V. J. Mansikka priskyrė gydomiesiems užkalbėjimams nuo išgąščio²⁴. Žodinės gydymo formulės maginis poveikis pasireiškėdavo tik laikantis griežtai nustatyto ritualo, kurį užkalbėtojas privalėjo gerai išmanyti. Pavyzdžiui, žinoti užkalbėjimo vietą, paros laiką, padėti saulės atžvilgiu; jei užkalbama per atstumą, naudoti būtinus atributus: duoną, druską, vandenį (ten pat: 293). Svarbus žodinės formulės kartojimų skaičius; tautosakos užrašinėtojai paprastai jį pažymėdavo pastabose. Aptariamasis tekstas taip pat turi tokį priedašį: „Kartoti triskart po tris kartus“ (LTt V: 904). Pakartojimų skaičius didina užkalbėjimo galią; pagal situaciją tas pats užkalbėjimas galėjo būti kartojamas daugiau ar mažiau kartų (Vaitkevičienė 2008: 43).

.....

23 Pagrindas neigiamai konotacijai rasti tikrai buvo; Jonas Balys pabrėžia, kad lietuvių pasaulėjautoje vanduo suvokiamas ne tik kaip galinga jėga, bet ir kaip pavojingas, klastingas elementas; pavyzdžiui, liaudies dainose vanduo gali būti vylingas ir piktas, dažnai visai netikėtai pareikalaujantis aukų; netgi galima kalbėti apie savotišką lietuvių „vandens baimę“ – mat lietuviai niekadės nėra buvę jūrininkų tauta (Balys 1966: 34–63).

24 Išgąstis tuo metu laikytas pavojingu; tikėta, kad jis galįs sukelti sunkias ligas – traukulius, epilepsiją, skrofuliozę, rožę (Grigas 1998: 292).

Iki šiol nagrinėjome paremijas. Būtina jų savybė – lakoniškumas. Kuo paremija trumpesnė, tuo geriau: nestabdys šnekos srauto, nenutrauks pokalbio minties. Trumpame posakyje kiekvienas žodis tampa itin svarus, todėl situacijose, kurios reikalauja skubios ir išraiškingos reakcijos, paprastai nedaugžodžiaujama (prisiminkime iki frazeologizmo nutrupėjusį patarlės variantą).

Užkalbėjimai – savitas žodžio magijos žanras, kuriame žodinėms formulėms keliami priešingi reikalavimai: paveikti ligą ir nuraminti sunegalavusį asmenį efektyviau galėjo ilgesni, monotoniški, kelis kartus iš eilės kartojami tekstai. Netrukus pamatysime, kas nutinka, kai žodinė užkalbėjimo formulė atitrūksta nuo ritualo, pakinta jos vartojimo aplinkybės, ir toliau ji gyvuoja pagal kito žanro dėsningumus bei įgijusi kito tautosakos vieneto statusą.

Aptariamas užkalbėjimas nuo išgąščio pagrįstas kontraversija: tas, kas kelia (sukėlė) išgąstį, turi tapti tylus, nepastebimas (VtLU: 432). Gretinami užkalbėjimo tekste [*tykus*] vanduo ir [*žema*] žolė tampa savotiškais tylumo ir nuolankumo etalonais, į kuriuos liepiama ne tik lygiuotis, bet ir pranokti (*Būk tykesnis ..., žemesnis ...*). Įsakmiu tonu tildant, raminant išgąstį keliantį (sukėlusį) objektą ar reiškinių, siekiama jį sustabdyti, todėl šiuolaikinėje užkalbėjimų klasifikacijoje pagal veiksmą (naratyvinę funkciją) tokie tekstai vadinami sustabdymo formulėmis (Vaitkevičienė 2008: 33).

Dabar palyginkime du tekstus:

Būk tykesnis už vandenį, žemesnis už žolę LTt V: 904;

Būk žemesnis už žolę, tylesnis už vandenį FrŽ: 882.

Pirmąjį trumpai aptarėme. Antrąjį galėtume laikyti jo variantu, nes išoriniai formos skirtumai minimalūs: sintaksinio paralelizmo sandai sukeisti vietomis, *tykesnis* pakeistas sinonimu *tylesnis*. Tačiau Daukšiuose (Marijampolės raj.) užrašytas tekstas įtrauktas į 2001 m. išleistą *Frazeologijos žodyną* (*už žolę žemesnis = nuolaidus*: Būk žemesnis už žolę, tylesnis už vandenį) ir 2002 m. pakartotinai skelbiamas akademinio *Lietuvių kalbos žodyno* XX tome (301 p.) vėlgi po ženkle (^), kuriuo išskiriami frazeologizmai, vaizdingi posakiai. Ar galime būti tikri, kad užkalbėjimas virto paremija, ar du rimti akademiniai leidiniai yra pakankamas argumentas? Vis dėlto į abu žodynus pateko tas pats pavyzdys, daugiau variantų neturėta. Nėra jų ir sisteminėje kartotekoje. Tačiau šiuo atveju kur kas didesnę svarbą įgyja tas faktas, kad lietuvių kalboje skirtingose vietovėse užfiksuoti du autentiški tekstai, atstovaujantys, be jokios abejonės, tai pačiai poetinei struktūrai.

Beje, akylesnis skaitytojas užkalbėjimo transformaciją į paremiją galėjo pastebėti dar skyriaus pradžioje, nesunkiai atpažindamas gerai žinomą, ir šiandien iš aktyvios vartosenos neišėjusį rusų priežodį: *Тихие воды, ниже травы* Даль IV: 424. Juo

apibūdinamas drovus, tylus, nuolaidus žmogus²⁵. Mėgstama šiuo priežodžiu pasiremti teisinant savo elgesį: buvau toks sukalbamas, nuolankus, kad tik niekam neužkliūčiau, o žiūrėk, kaip negerai išėjo... Arba juo įsakmiai liepiama (dažniausiai pavaldiniui ar jaunesniam šeimos nariui) neišsišokti, būti mandagiam. Tačiau nesvetima aptariamam priežodžiui ir apsimestinio drovumo, klastos reikšmė, kurią V. Mokijenka kildina iš analogijos su tiriamąja patarle (*Тихая вода берега подмывает*); pasak jo, įvaizdis *tykus vanduo* ir priežodyje gali reikšti patarlės semantikai būdingą po ramia, kuklia išvaizda slypintį klastingumą²⁶.

Jau buvo užsiminta apie nagrinėjamo teksto struktūrinį modelį – sintaksinį paralelizmą, vieną populiariausių figūrų paremių stilistikoje; jis leidžia pasiekti „maksimalaus glaustumo, išryškina semantinį ir intonacinį frazės turtingumą“ (Sauka 1970: 284). Dviejose sintagmose griežtai apriboto ilgio žodžiai išdėstomi simetriškai pagal jų gramatinės formas ir sintaksines funkcijas: taip susidaro ir kirčių simetrija, intonavimo panašumas, atsiranda sąskambiai; eiliavimo pradų ir sintaksinio paralelizmo sąveika labai akivaizdi (Grigas 1976: 219–221). Rusų kalboje priežodis turi visas mūsų suminėtas paralelizmo teikiamas privilegijas – glaustumą, semantinį turtingumą, ryškius eufonijos ir euritmijos pradus: *Tu - ше во - дѣ, ни - же тра - вѣ*.

Ištiriamas vienu atsikvėpimu, ritmiškas, nesunkiai įsimenamas ir, žinoma, vaizdingas – visos šios savybės garantavo priežodžiui ilgą gyvavimą ne tik rusų, bet ir kitose slavų kalbose²⁷. O kaip lietuvių? Kokios priežastys lėmė, kad lietuvių kalboje užkalbėjimo transformacija į priežodį neįvyko? Nežinome to. Vargu ar įmanoma nustatyti ir, svarbiausia, tiksliai pasverti visas raidos aplinkybes. Galima tik spėti. Viena iš rimtesnių priežasčių tikriausiai būtų skirtingą giminę turintys ir skirtingoms linksniuotėms priklausantys vaizdo realijas reiškiantys daiktavardžiai: *vanduo – žolė, vandenį – žolę*; dėl to nesusidaro gramatinių rimų sąskambis kaip slavų kalbose, tekstas ne toks sklandus ir ritmingas. Be to, jis ilgokas: lietuvių kalboje – keturiolika skiemenų, rusų – tik aštuoni, beveik dvigubai mažiau. Paremių stilistikoje svarbus (gali būti semantiškai reikšmingas), kiekvienas skienuo, o kar-tais – netgi viena raidė.

.....
25 „Робкий, застенчивый, скромный, такой, который держится незаметно, принижено“ (Мокиенко 1982: 116); „Характеризует обычно того, кто держится скромно и застенчиво, старается быть незаметным“ (РФ: 38; dar plg. Chackelio Lemcheno aiškinimą *Rusų-lietuvių kalbų žodyne*: „*тише воды, ниже травы* (žmogus) ramutėlis, tylutėlis, už orą tylėsnis, už aguonos grūdą mažesnis; (elgtis) tylutėliai“ – LemRLKŽ I: 222).

26 „Тихая вода может быть опасной и коварной“ (Мокиенко 1982: 116); „Очень робко, застенчиво, незаметно держатся, вести себя с притворной скромностью и самоунижением“ (ten pat: 117).

27 Plg. lenkų *Cichszy od wody, niższy od trawy* Ad-Krz I: 310 (Julianas Krzyzanowskis nurodo, kad posakis pasiskolintas iš rusų kalbos; nebuvo labai plačiai vartojamas, daugiausia XIX a.); V. Mokijenka teigia, kad šį priežodį vartoja baltarusiai ir ukrainiečiai (Мокиенко 1986: 246).

Lieka paskutinė neišaiškinta mįslė: iš kur atsirado slavų priežodis? Ar negalėjo jis susidaryti iš užkalbėjimo, jei toks iš viso buvo? V. Mokijenka apie tai neužsimena. Bet Vladimiro Dalio žodyne yra ilgesnė priežodžio (?) versija su išlaikytu liepiamosios nuosakos veiksmazodžiu: *Будь ниже травы, тише воды* Даль I: 219 (idealiai sutampa su lietuvišku tekstu, net ir sintagmos sukeistos vietomis). Tai gi įmanoma prielaida, kad kitados toks užkalbėjimas gyvavo slavų kalbose; jo archajiškumo žymė – nėra krikščioniškų elementų. Nemenkai apgailestaudami paliekame viliojantį tolesnių paieškų takelį: užsibrėžtam tikslui – *tykaus vandens* simbolikos tyrimui – pakaks dviejų autentiškų tekstų lietuvių kalba ir rusiško (slaviško) priežodžio.

KAS SIEJA VANDENS IR ŽOLĖS REALIJAS PAREMIJŲ VAIZDUOSE

V. Mokijenka folklorinę kalbamo priežodžio kilmę grindžia jo struktūra, ritmingumu, bet labiausiai – vaizdu: vanduo ir žolė sugretinti neatsitiktinai; rusų folklore vanduo nuo seno yra ramybės simbolis (jam susidaryti turėjo reikšmės Vidurio Rusijai būdingas kraštovaizdis, kuriame vyrauja lygumos, neaukštos kalvos, nėra veržliai tekančių upių), tuo tarpu žolė simbolizuoja silpnumą, menkumą, nepasitebimumą, nereikšmingumą ir pan. (Мокиенко 1982: 116). Tai, ką pabrėžėme aiškindamiesi kontaminacinių variantų semantiką, tinka ir paralelinės konstrukcijos priežodžio vaizdui: perteikdami tą pačią informaciją [*tykus*] vanduo ir [*žema*] žolė ją dvigubai stipriau argumentuoja, daro įsimintinesnę. Pasak K. Grigo, „paraleliškai pateikti ir susintetinti vaizdo motyvai, abstrahuojami nuo konkrečių realijų, pakyla virš jų ir savo bendra reikšme tinka įvairių panašaus pobūdžio reiškiniių apibendrinimui“ (Grigas 1976: 220). Mūsų atveju konkretaus vaizdo realijų ypatybės – ramumą, nuolaidumą, silpnumą, nusižeminimą – priežodis abstrahuoja ir vykusiai perkelia į socialinę plotmę, apibūdindamas tam tikrą žmogaus elgesį arba apskritai būdingą charakterio bruožų kompleksą. Su nagrinėjamu priežodžiu yra nutikusi įdomi istorija, kurią verta trumpai pristatyti (pagal Мокиенко 1986: 244) – mat ją inspiravo ginčas dėl posakio „teisingo / neteisingo“ supratimo bei vartojimo. Tai bus gyva ir vaizdi iliustracija straipsniui simbolikos tema.

Leningradietis rašytojas Borisas Timofejevas parašė mokslinės publicistikos žanrui priskirtiną knygą „Ar teisingai mes kalbame?“ (*Правильно ли мы говорим?*, Ленинград: Лениздат, 1963, 331 p.), kurios „neteisingai vartojamų“ posakių skyriuje dėmesį atkreipė ir į priežodį *Тише воды, ниже травы*. Užimdamas griežto puristo poziciją, jis užsipulė rusų rašytojus, esą jie iškraipė posakio reikšmę ir įtvirtinę „neteisingą“ jo vartoseną, taip pat kategoriškai teigė, kad „tikras liaudiškas priežodis“ turįs skambėti... atvirksčiai – *Тише травы, ниже воды*. Samprotavo maždaug taip: žolė juk nebūtinai

žema, kartais ji ir žmogų praauga, tad būti „žemesniam už žolę“ labai paprasta; bet net ir esant stipriam vėjui žolė skleidžia vos girdimą šiurenimą, todėl būti „tylesniam už žolę“ jau sudėtingiau; tas pat ir su vandeniu – jis ne visada tylus, užtenka prisiminti kalnų upes ir griausmingą krioklio srautą, todėl būti „tylesniam už vandenį“ nieko sudėtingo, bet pabandykite būti žemesni už jį (geriausiu atveju užspringsite!). Iš pirmo žvilgsnio B. Timofejevo argumentai atrodo įtikinami. Bet tik iš pirmo žvilgsnio. Kalba, tautosaka – ne matematika, kurioje dėmenis sukeitus vietomis suma išlieka ta pati. Todėl aiškinantis patarles ir priežodžius negalima kliautis vien loginiais išvedžiojimais, nuošalyje palikus jų vartojimo tradiciją. Iš tikrųjų ji vienintelė įrodo, kas teisinga ir kas ne. Ginčytiną priežodį visi didieji rusų literatūros klasikai nuo XVIII amžiaus vartoja įprasta forma, tuo tarpu drąsi B. Timofejevo rekonstrukcija, kurią jis atliko vadovaudamasis „sveiku protu“, tačiau neįsigilinęs į vandens ir žolės simboliką rusų tautosakoje, nepaliudyta nė vienu pavyzdžiu. Rusų kalbos žodynuose taip pat fiksuojama tik įprasta priežodžio forma ir jos variantai. Pagaliau paskutinis V. Mokijenkos atkirtis B. Timofejevui, sovietmečio epochoje užbaigdavęs bet kokias diskusijas, buvo V. Lenino raštų citatos. Leninas, pasirodo, irgi vartojęs priežodį įprasta forma, o jis juk buvęs neklystantis visažinis...

Rusų kalbos paremijose žodžiai *вода, трава* atsiduria greta dėl eufoninių aplinkybių (minėto simetriško kirčių išsidėstymo, galūnių sąskambių), tačiau šias dvi realijas sieja dar vienas ne mažiau svarbus dalykas – giluminė semantika: žolė gali augti tik ten, kur yra vandens. Kaip tik šį giluminį ryšį puikiai iliustruoja tikrais istoriniais įvykiais pagrįstas rusų priežodis *с воды да с травы*; kadaise Dono kazokai jį vartojo kaip savotišką juridinę formulę²⁸.

Grįžtant prie XX a. viduryje diskusiją sukėlusio posakio ir jo simbolikos, būtina pridurti dar keletą žodžių apie žolę. Jos padėtis augalų pasaulyje yra „žema“ ne apskritai, o išryškėja lyginant su kitais objektais; rusų tautosakoje žolė paprastai priešinama medžiams / miškui; skirtingai negu medžiai, ji neatsilaiko prieš vėją, šis ją visai priploja prie žemės; žolę negailestingai mindo kojos, trypia žirgo kanošos – dėl išvardytų savybių ji ilgainiui tapo silpnumo, menkumo, nereikšmingumo, nuolaidumo simboliu (Мокиенко 1986: 247).

Pagaliau žolės „žemumą“, kaip vyraujančią savybę rusų paremijose, įtikinamai parodo V. Dalis, komentuodamas rusų patarlę *Быль, что трава* (ноги оплетает), *небыль, что вода* (сбегает) Даль I: 219; *быль* ‘tikrovė, realūs įvykiai’ lyginama su žole, kuri „pančioja, apipina kojas“ (nes yra žema!).

28 Ilgesnė šio XVII a. vartoto priežodžio versija skamba taip: *служим не с вотчин, не с поместий, с воды да с травы*; priežodžiu pabrėžiamas Dono kazokų atsidavimas Maskvos carui, nesavanau-diškumas: jie tarnauja „ne už tėvonijas, ne už dvarus“ (kaip Rusijos bajorija ir dvarininkai), o už vandenį, už žolę, t. y. niekam nepriklausančias gamtos dovanas, – Dono vandenyse gauda žuvis, stepėse gano gyvulius. Ilgainiui priežodis sutrumpėjo, tapo juridine formule: *служим за траву и воду; с травы и воды* (Адрианова-Перетц 1974: 81).

Daugiau kalbėjome apie rusų (slavų) tautosaką, bet iš esmės ir lietuvių mitopoeiniame pasaulėvaizdyje žolės samprata yra panaši²⁹. Apžvelkime keletą lietuviškų posakių, kuriems galima pritaikyti aukščiau išdėstytus teiginius apie žolės simboliką:

Užmynė nei žolę LMD I 938(367);

Krito kaip pakirsta žolė LMD I 858(2/63);

Lyg žolę ant žemės parklojo LKŽ VI: 157;

Žmogus nukrinta kaip žolės žiedas LKŽ VI: 157;

Augau kaip žolė ant tako (visų skriaudžiamas) LKŽ XX: 954 ir t. t.

Prisiminkime dar kartą analizuojamą tekstą rusų kalba. Kai jo vaizde greta atsiduria vanduo ir žolė, reikšmingos tampa tik bendros jiems abiem savybės – ramumas, nuolaidumas, silpnumas ir pan., kitos automatiškai atmetamos kaip nesvarbios (jos gali būti aktualizuotos kitų posakių vaizduose). Bendrosios savybės vandenį ir žolę susieja ypatingu ryšiu, kuris perkeliamas į socialinę plotmę. Archajiškame lietuvių užkalbėjime kreipiamasi į gąsdinantį objektą, įsakmiai liepiant jam būti tykesniam už vandenį, žemesniam už žolę; čia tos bendrosios savybės pastebėtos, išskirtos iš visų kitų (kaip tik dėl jų vanduo ir žolė minimi kartu), bet suvokiamos tiesiogiai. Gydomo formulėi atitrūkus nuo ritualo ir pradėjus funkcionuoti kaip priežodžiui (tai hipotezė), laikui bėgant susiformavo simbolinės vandens ir žolės reikšmės. Priežodis *Тихие воды, ниже травы* atspindi tik vieną ambivalentiškosios vandens prigimties pusę; kaip įsitikinome, pačiame tekste nėra jokių užuominų apie chaotišką, pavojingą vandens jėgą. Vis dėlto priežodis kartais taikomas klastingiems, po apsimestinio kuklumo kauke rezgantiems intrigas asmenims – V. Moki-jenkos nuomone, taip yra dėl analogijos su patarle *Тихая вода берега подмывает*, kurios vaizdo branduolį sudaro tas pats *tykaus vandens* įvaizdis.

Pirmoje straipsnio dalyje kalbėjome apie antikos laikus siekiančias patarles, vėliau aptarėme ne mažiau archajiškos poetinės sintaksinio paralelizmo struktūros simboliką. Šioje vietoje pravartu prisiminti J. Lotmano teiginį apie simbolius kaip vienus pastoviausių kultūros kontinuumo elementų; persmelkdami kultūros diachroniją, pastovūs simbolių rinkiniai darosi svarbūs kaip vienijantys mechanizmai: versdami kultūrą juos atsimiti, jie neleidžia jai subyrėti į izoliuotus chronologinius klodus (Lotman 2004b: 256).

.....
29 Dar žr. Dainiaus Razausko straipsnį apie mitinius žolės vaizdinius Kristijono Donelaičio „Metuose“ (Razauskas 2015); autorius daro išvadą, kad K. Donelaičio vartoti mitiniai su žole susiję vaizdiniai yra tradiciniai, perimti iš lietuvių tautosakos; kadangi jie, kaip ir daugelis kitų vaizdinių, būdingi ne tik lietuvių tautosakai, bet ir kitoms tradicijoms (tarp jų ir antikinei ir biblinei), tai galima manyti, kad poemos autorius sąmoningai pasinaudojo jų panašumais, siekdamas parodyti, kad lietuviškoji nė kiek ne prastesnė ir puikiai tinka pagal klasikinius kanonus parašyti „aukštajai“ literatūrai (ten pat: 91).

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Literatūrinės kilmės tiriamojo įvaizdžio pagrindu antikos laikais susidarė ir vėliau visoje Europoje išplito globalus tipas *Tykus vanduo krantus plėšia* (EP: 373–376, Nr. 78). Jam priklausančios sinoniminės patarlės lietuvių, rusų, lenkų, lotynų kalbomis straipsnyje nagrinėtos struktūriniu–semantiniu aspektu, aptartos jų raidos aplinkybės lietuvių ir slavų kalbose. Į tyrimą įtraukti archajiškai poetinei struktūrai atstovaujantys tekstai – XX a. pradžioje užrašytas užkalbėjimas lietuvių kalba ir populiarus, iki šiol vartojamas rusų priežodis, kurių vaizde kaip lygiaverčiai sintaksinio paralelizmo nariai gretinami *[tykus] vanduo* ir *[žema] žolė*. Nustatyta, kad globaliam tipui priklausančiose patarlėse *tykus vanduo* simboliškai perteikia tam tikrą žmogaus elgesį arba būdingą charakterio bruožų kompleksą. Metaforinės reikšmės perkėlimas grindžiamas viena ryškiausių vandens savybių – ambivalentiškumu: tyliai, ramiai tekantis (upės) vanduo gali tapti pavojinga, viską savo kelyje griaunančia stichija. Patarlių vaizdai šias savybes abstrahuoja ir dėl asociatyvaus mąstymo jos lengvai perkeliamos į socialinę plotmę: ramus, santūrus žmogus paprastai esti išmintingas, išgyvena gilius jausmus (*Tykus vanduo gilus*), o susiklosčius tam tikroms sąlygoms jis gali nustebinti aplinkinius ryžtingu elgesiu (*Tykus vanduo krantus plėšia*). Slavų kalbose lygia greta formavosi ir neigiama tiriamojo įvaizdžio konotacija: *tykus vanduo* tapo apsimestinio kuklumo, paslapčia rezgamų intrigų (arba tiesiog individų, kurie atitinkamai elgiasi) simboliu. Ilgainiui neigiama konotacija taip įsigalėjo, kad nutrupėjęs standartiniam patarlės tekstui susidarė frazeologizmas, žinomas daugelyje slavų kalbų – rusų, baltarusių, ukrainiečių, lenkų, bulgarų, serbų–kroatų. Lietuvių kalboje neigiamai konotacijai susidaryti trukdė trečioji sinoniminė identiško sintaksinio modelio patarlė *Tyli kiaulė gilią šaknį knisa*: kadaise ji ir tiriamosios patarlės su *tykaus vandens* įvaizdžiu buvo vartotos analogiškose situacijose; prireikus išlieti apmaudą dėl savanaudiško, klastingo bendruomenės narių elgesio, lietuviams priimtinesnė, intuityviai pasirenkama buvo gudrią, begėdišką kiaulę mininti patarlė. Labai išpopuliarėjusi, ji lietuvių kalboje nustelbė globaliam tipui priklausančius posakius.

Archajiškos poetinės struktūros vaizde *[tykus] vanduo*, atspindėdamas tik vieną vandens ambivalentiškumo pusę, simbolizuoja ramumą, nuolaidumą, taikumą, silpnumą ir pan.; tokią sampratą papildomai argumentuoja ir sustiprina antrasis paralelizmo narys – *[žema] žolė*. Pasak V. Mokijenkos, priežodžio vaizdas bei jo simbolika remiasi sena rusų ir kitų slavų tautų tradicija (Мокієнко 1986: 248). Taigi gali būti, kad tiriamasis įvaizdis yra dvejopos kilmės. Bet abiem atvejais jis kildinamas iš tyliai, lėtai tekančio (upės) vandens: *placidum flumen* (iš Katono eleginio disticho eilutės) arba gamtos vaizdo – Vidurio Rusijos kraštovaizdžiui būdingų ramių upių.

Nustatytos tiriamojo įvaizdžio simbolinės reikšmės darniai pritampa prie kitų tautosakos žanrų mitinio vandens simbolikos. Pavyzdžiui, dainose vandens funk-

cijos ambivalentiškos, įvaizdis prieštaringas – jame glūdi „ir kuriamosios galios, ir destruktivūs pradai“ (Laurinkienė 1990: 54). Pagrindinė mitinio vandens savybė, atsiskleidžianti lietuvių sakmėse, padavimuose ir tikėjimuose, taip pat ambivalentiškumas (Būgienė 1999: 78). Paremijų žanras šią universalią mitinio vandens sampratą praturtina, suteikia jai savitų bruožų: raiškiais vaizdais atskleidžia taiklią paralelę su žmogui būdingu elgesiu, tam tikrais charakterio bruožais; stebina vienam posakiui būdingų skirtingų konotacijų kaita; akivaizdžiai parodo, kaip simbolinė tiriamojo įvaizdžio reikšmė palengva rutuliojosi iš tiesioginės tekste, patyrusiame žanro transformaciją ir įgijusiame kito tautosakos vieneto statusą.

Pabaigoje dar keletas žodžių skeptikams (jei tokių atsirastų), kodėl svarbu ir aktualu tirti paremijų įvaizdžių simboliką. XX a. paskutiniiais dešimtmečiais, intensyviai plėtojantis kognityvinei kalbotyrai³⁰, radosi kognityvinė metaforos teorija, atskleidžianti ne tik kalbos, bet ir giliausių sąmonės struktūrų (pažinimo, mąstymo) metaforiškumą. Džordžas Lakoffas ir bendraminčiai metafora grindė visą konceptualiąją sistemą, kuri yra svarbiausias dalykas, apibūdinantis kasdienę tikrovę ir lemiantis mūsų elgesį, nors dažnai to nesuvokiame veikdami automatiškai pagal nusistovėjusius modelius, schemas; kokie tie modeliai, galima sužinoti gilinantis į kalbą (Marcinkevičienė 1994: 70, 79; Gudavičius 2011: 111–113, 116). Ypač perspektyvi šiuo požiūriu yra atipinė kalbos raiška – frazeologizmai (plačiau suprantama frazeologija apima ir paremijas), kalbėtojų sąmonėje atveriantys daugiau erdvės tikrovei konceptualizuoti ir pateikiantys drąsesnių jos perprasminimo pavyzdžių; konceptualusis frazeologizmų turinys iš esmės grįstas simbolio galioimis. Išsaugojusi senąjį naivųjį pasaulio vaizdą ir sukongravusi pasaulio modelio vertybinę sistemą, frazeologija yra unikalus tyrimo objektas tautos mąstymo specifikai bei jos etnokultūrinėms tradicijoms atskleisti (Ruškys 2011: 121–126; Kvašytė, Župerka 2011: 113).

.....

30 Paremiologijai kognityvistika daro poveikį vienu netikėtu aspektu – iš pamatų sudrebindama bazinę jos terminiją. Mat daugelis per visą XX amžių nusistovėjusių terminų yra iš anksto peršantys užmaskuotą, o dažnai ir atvirą neigiamą nuostatą: „stereotipai“, „klišės“, „sustingusios frazės“, „neorganizuota masė“, „kratinys“ (angl. *hodge-podge*) ir pan. Latvių paremiologė Anita Naciscione kviečia permąstyti tokio tipo terminus ir stengtis jų nebevartoti; patarlės ir priežodžiai yra mūsų protėvių kūrybingumo rezultatas, sako ji, tad ir paremiologai turi kūrybingiau pasirinkti terminus, įžvelgdami pozityvias savojo tyrimo objekto puses (Naciscione 2015: 339, 352). Lietuvių tautosakoje dėl šių priešasčių atsaisyta termino „smulkioji tautosaka“, vietoj jo įsigalėjo pozityvesnis „mažieji žanrai“.

ŠALTINIAI

- Ad-Krz – *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. 1–3, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem Juliana Krzyżanowskiego, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1972.
- DAP – *A Dictionary of American Proverbs*, editor in chief Wolfgang Mieder, editors A. Kingsbury, Kelsie B. Harder, New York–Oxford: Oxford University Press, 1992.
- EP – Gyula Paczolay. *European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*, Veszprém: Veszprémi Nyomda Rt., 1997.
- FrŽ – *Frazeologijos žodynas*, rengė Irena Ermanytė [et al.], Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001.
- GrgPP – Kazys Grigas. *Patarlių paralelės: lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų, vokiečių, anglų, lotynų, prancūzų, ispanų atitikmenimis*, Vilnius: Vaga, 1987.
- KrvŠ – Vincas Krėvė. *Šarūnas*, Vilnius: Vaga, 1966.
- LemRLKŽ – *Rusų–lietuvių kalbų žodynas*, t. 1–4, sudarė Chackelis Lemchenas, Vilnius: Mokslas, 1982–1985.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas*, t. I–XX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rinkiniai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LTt – *Lietuvių tautosaka*, t. 5: *Smulkioji tautosaka. Žaidimai ir šokiai*, paruošė Kazys Grigas, Vilnius: Mintis, 1968.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- MŽŽ – *Lietuviszkai-latviszkai-lenkiszka-rusiszka žodynas* kun. M. Miežinio, Tilžė: spausdinta kasztais M. Noveskio, 1894.
- Oxf – *The Oxford Dictionary of English Proverbs*, revised by F. P. Wilson an introduction by Joanna Wilson, third edition, Oxford: At the Clarendon Press, 1970.
- RW – Ronald Ridout & Clifford Witting. *English Proverbs Explained*, London–Sydney: Pan Books, 1969.
- Sing – Samuel Singer. *Sprichwörter des Mittelalters*, Bd. I–III, Bern: Verlag Herbert Lang & Cie, 1944–1947.
- SLT – *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: priešodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956.
- VtLŪ – *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės = Lithuanian Verbal Healing Charms*, sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- Walth – *Proverbia sententiaeque latinitatis medii aevi = Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*, Bd. 1–5, gesammelt und herausgegeben von Hans Walth, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprech, 1963–1967.
- Wand – *Deutsches Sprichwörter-Lexikon: ein Hausschatz für das deutsche Volk* von Karl Friedrich Wilhelm Wander, Bd. 1–5, Leipzig: F. A. Brockhaus, 1867–1880; skaičius po tomo nurodo skiltį.
- Даль – Владимир Даль. *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 1–4, 3-е издание, Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1955.
- Жук – *Словарь русских пословиц и поговорок*, составил В. П. Жуков, Москва: Советская энциклопедия, 1966.
- РФ – В. П. Фелицына, В. М. Мокиенко. *Русские фразеологизмы: лингво-страноведческий словарь*, Москва: Русский язык, 1990.

LITERATŪRA

- Balys Jonas 1966. *Lietuvių liaudies pasaulėjauta. Tikėjimų ir papročių šviesoje*, Čikaga: „Draugo“ spaustuvė.
- Buftenė Giedrė 2000. „Patarlių pasaulėvaizdžio bruožai“, *Tautosakos darbai*, t. XII (XIX), p. 173–178.
- Būgienė Lina 1999. „Mitinis vandens įprasminimas lietuvių sakmėse, padavimuose ir tikėjimuose“, *Tautosakos darbai*, t. XI (XVIII), p. 13–85.
- Carnes Pack 1994. “The Fable and the Proverb: Intertexts and Reception”, in: *Wise Words Essays on the Proverb*, edited by Wolfgang Mieder, New York–London: Garland Publishing, p. 467–493.
- Cram David 1994. “The Linguistic Status of the Proverbs”, in: *Wise Words Essays on the Proverb*, edited by Wolfgang Mieder, New York–London: Garland Publishing, p. 73–97.
- Eckert Rainer 1989. „Die Bedeutung der Sprichwörter für die historische Erforschung und Etymologisierung der Phraseme (am Material des Russischen)“, *Proverbium*, vol. 6, p. 9–24.
- Grigas Kazys 1976. *Lietuvių patarlės*, Vilnius: Vaga.
- Grigas Kazys 1986. „Tipo problema lyginamajame patarlių tyrinėjime“, *Lietuvos TSR MA darbai*, serija A, t. 4 (97), p. 106–116.
- Grigas Kazys 1987. „Apie tarptautines patarles“, in: Kazys Grigas. *Patarlių paralelės: lietuvių patarlės su latvių, baltarusių, rusų, lenkų, vokiečių, anglų, lotynų, prancūzų, ispanų atitikmenimis*, Vilnius: Vaga, p. 14–33.
- Grigas Kazys 1998. „‘Lietuvių užkalbėjimai.’ Suomii mokslininko Viljo Mansikkos publikacija“, *Tautosakos darbai*, t. IX (XVI), p. 289–294.
- Grigas Kazys 2000. „Pratarmė“, in: *Lietuvių patarlės ir priežodžiai*, t. 1: A–D, parengė Kazys Grigas [et al.], Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 7–11.
- Grigas Kazys 2001. „Kai kurios patarlių prasmų mįslės“, *Tautosakos darbai*, t. XV (XXII), p. 103–120.
- Gudavičius Aloyzas 2011. „Reikšmė – sąvoka – konceptas ir prasmė“, *Res humanitariae*, t. X, p. 108–119.
- Hernandi Paul, Steen Francis 2003. “The Tropical Landscapes of Proverbia: A Crossdisciplinary Travelogue”, in: *Cognition, Comprehension and Communication: A Decade of North American Proverb Studies (1999–2000)*, edited by Wolfgang Mieder, (*Phraseologie und Parömiologie*, Bd. 13), Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren GmbH, p. 185–204.
- Honeck Richard P. 1997. *A Proverb in Mind: The Cognitive Science of Proverbial Wit and Wisdom*, Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Jakaitienė Evalda 1988. *Leksinė semantika*, Vilnius: Mokslas.
- Krikmann Arvo 2009. “Imagery of Proverbs: The Great Chain of Being as the Background of Personificatory and Depersonificatory Metaphors in Proverbs and Elsewhere”, in: Arvo Krikmann. *Proverb Semantics: Studies in Structure, Logic and Metaphor*, (*Supplement Series of Proverbium*, vol. 29), Burlington: The University of Vermont, p. 247–301.
- Kvašytė Regina, Župerka Kazimieras 2011. „Ašarų konceptualizavimas lietuvių ir latvių frazeologijoje“, *Baltistica*, t. XLVI (1), p. 113–122.
- Lauhakangas Outi 2001. *The Matti Kuusi International Type System of Proverbs*, (*FF Communications*, No. 275), Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Laurinkienė Nijolė 1990. *Mito atšvaitai lietuvių kalendorinėse dainose*, Vilnius: Vaga.
- Lebedys Jurgis 1956. „Pirmieji smulkiosios lietuvių tautosakos rinkiniai“, in: *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a.: priežodžiai, patarlės, mįslės*, paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, p. 5–49.
- Lotman Jurij 2004a. „Tekstas ir funkcija“, in: Jurij Lotman. *Kultūros semiotika: straipsnių rinktinė*, sudarė Arūnas Sverdiolas, iš rusų k. vertė Donata Mitaitė, Vilnius: Baltos lankos, p. 141–152.
- Lotman Jurij 2004b. „Simbolis kultūros sistemoje“, in: Jurij Lotman. *Kultūros semiotika: straipsnių rinktinė*, sudarė Arūnas Sverdiolas, iš rusų k. vertė Donata Mitaitė, Vilnius: Baltos lankos, p. 254–266.
- Marcinkevičienė Rūta 1994. „Metafora nemetafora“, *Naujasis židinys*, Nr. 4, p. 76–81.

- Mieder Wolfgang 2004. *Proverbs: A Handbook*, Westport, Connecticut, London: Greenwood Press.
- Naciscione Anita 2015. "Rethinking Basic Terminology in Proverb Research: A Cognitive Study", *Proverbium*, vol. 32, p. 339–357.
- Prahlad Anand Sw. 1996. *African-American Proverbs in Context*, Jackson, Mississippi: University of Mississippi Press.
- Razauskas Dainius 2015. „Mitiniai vaizdiniai Donelaičio „Metuose“: žolė“, *Tautosakos darbai*, t. XLIX, p. 72–94.
- Rušys Algirdas 2011. „Konceptas žemė lietuvių frazeologijoje“, *Res humanitariae*, t. X, p. 120–140.
- Sabaliauskas Algirdas 1990. *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius: Mokslas.
- Sauka Donatas 1970. *Tautosakos savitumas ir vertė*, Vilnius: Vaga.
- Stundžienė Bronė 1999. „Vandens prasmės lietuvių dainose klausimu“, *Tautosakos darbai*, t. XI (XVIII), p. 86–104.
- Vaitkevičienė Daiva 2008. „Gydomųjų užkalbėjimų klasifikavimas“, in: *Lietuvių užkalbėjimai: gydymo formulės = Lithuanian Verbal Healing Charms*, sudarė, parengė ir įvadą parašė Daiva Vaitkevičienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 23–39.
- Zaikauskienė Dalia 2012. *Lietuvių paremijos XX–XXI a. sandūroje: tradicija ir inovacija: daktaro disertacija*, Vilnius: Vilniaus universitetas, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Zinkevičius Zigmąs 1987. *Lietuvių kalbos istorija*, t. 2: *Iki pirmųjų raštų*, Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Zigmąs 1988. *Lietuvių kalbos istorija*, t. 3: *Senųjų raštų kalba*, Vilnius: Mokslas.
- Zinkevičius Zigmąs 1990. *Lietuvių kalbos istorija*, t. 4: *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Vilnius: Mokslas.
- Адрианова-Перетц Варвара 1974. *Древнерусская литература и фольклор*, Ленинград: Наука.
- Вольф Е. М. 1988. „Метафора и оценка“, in: *Метафора в языке и в тексте*, Москва: Наука, p. 52–65.
- Крикманн Арво 2001. „Вклад современной теории метафоры в паремиологию“, *Tautosakos darbai*, t. XV (XXII), p. 17–92.
- Мокиенко Валерий 1982. „О тематико-идеографической классификации фразеологизмов“, in: *Словари и лингвострановедение: сборник статей*, Москва: Русский язык, p. 108–121.
- Мокиенко Валерий 1986. *Образы русской речи: историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии*, Ленинград: Изд. Ленинградского университета.
- Телия Вероника Николаевна 1986. *Коннотативный аспект семантики номинативных единиц*, Москва: Наука.

Still Waters: Symbolism of the Image in Lithuanian and Slavic Paremias

GIEDRĖ BUFIENĖ

S u m m a r y

The aim of the article is discussing the peculiar image of *still waters* encountered in paremias: its origins, spread, formation of connotations, and its symbolism, with special emphasis on the differences in Lithuanian and Russian (and other Slavic) languages. The global type *Still waters are / run deep / deepest* or *have a deep bottom* emerged already in antiquity, based on a literary image, and subsequently spread across the whole of Europe. Proverbs belonging to this type in Lithuanian, Russian, Polish, and Latin are analyzed here with regard to their structure and semantics. The *still waters* symbolically describe a certain mode of human

behavior or a characteristic complex of human features. The metaphoric transformation of meaning is based on an important peculiarity of water: its ambivalence, since a still or quietly running river can quickly turn into a dangerous and destructive force. The proverbial images tend to abstract these characteristics and by way of association transfer them to a social level: a quiet, equable person is usually wise, deep feeling, but under certain circumstances, he / she can surprise others with dauntless behavior. In Slavic languages, the negative connotation of the image in question has developed, *still waters* having come to symbolize feigned modesty and covert intrigues (or persons behaving that way). With time, the negative connotation became so pervasive, that with the standard text of the proverb shortened, it turned into a phraseological unit popular in many Slavic languages: Russian, Belorussian, Ukrainian, Polish, Bulgarian, and Serbo-Croatian.

Apparently, in Lithuanian language the negative connotation of the image in question did not develop due to existing synonymous proverb of an identical syntactic type *Tyli kiaulė gilią šaknį knisa* ['A quiet pig roots up a deep root'], which used to be uttered in similar situations as proverbs with the *still waters* image. Whenever resentment against the selfish or treacherous behavior of the community members had to be vented, Lithuanians found the proverb mentioning the cunning, roguish pig to be more appropriate and expressive.

In the second half of the article, two texts characterized by archaic poetical structure are taken into consideration: namely, a Lithuanian verbal charm and a popular Russian proverbial phrase actively used until nowadays. In their imagery, two equivalent parts of the syntactic parallelism are brought together, i.e. the *[still] waters* and the *[low] grass*. They reflect but a single side of the ambivalent water image, symbolizing quietness, indulgency, peacefulness, and weakness. The author of the article assumes that in the Slavic languages the verbal charm could have existed as well, since the absence of Christian elements testifies to its archaism. The dictionary by Vladimir Dal contains a longer version of the Russian text with the verb in imperative still preserved, which completely corresponds to the Lithuanian charm. Therefore, it is quite possible that the verbal charming formula having cut adrift from the ritual, the conditions of its use have also changed and the transformation of the genre occurred: the same text continued existing according to the principles of a different genre, acquiring status of another folklore item (i.e. the proverbial phrase).

The established symbolic meaning of the image in question fits smoothly within the mythic symbolism of water as determined by other kinds of folklore (songs, tales, and legends), enriching it with peculiar qualities. It establishes a vivid and accurate parallel with characteristic human behavior and certain peculiarities of human character, and surprises us with variety of changing connotations inherent in the phrase itself.